

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛОКАЛЬНИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ

У статті розкрито особливості існування в сучасний період систем розселення локального рівня та особливості їх трансформації в майбутньому. Показано схему розвитку територіальних систем розселення, в яких чітко виділено стадії зародження, розквіту і трансформації, охарактеризовано особливості кожної з цих стадій. Подано схему типів локальних систем розселення і проаналізовано розвиток кожного з них.

Ключові слова: система розселення, населення, населений пункт, розселення населення, територія.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасні процеси, у розселенні України, що є результатом трансформації суспільних відносин, є об'єктом дослідження суспільно-географів, позаяк вони значною мірою відображають ті зміни, які відбуваються у життєдіяльності населення та є основою для обґрунтування просторової організації суспільства. Зміна функцій поселень, напрямів та інтенсивності розселенських зв'язків робить актуальними дослідження систем розселення різних таксономічних рангів із метою оптимізації всієї розселенської мережі країни. Актуальність таких досліджень посилюється у період підготовки і здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні, яка значною мірою враховуватиме розселенський принцип у процесі формування нових одиниць адміністративно-територіального устрою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільно-географічні дослідження розселення населення, а також питання його трансформації у перехідний до ринку період та питання взаємозв'язку систем розселення із одиницями нового адміністративно-територіального устрою держави знайшли певне відображення у наукових дослідженнях українських вчених В.О. Джамана, М.С. Дністрянського, А.І. Доценка, Я.І. Жупанського, Ф.Д. Заставного, С.І. Іщука, П.С. Коваленка, В.П. Круля, С.С. Мохначука, Л.М. Немець, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, Ю.І. Пітюренка, С.Л. Рудницького, А.І. Степаненка, О. Степанів, В. Садовського, Д.В. Ткача, О.Г. Топчієва, М.І. Фащевського, О.І. Шаблія, Л.О. Шепотько та ін. Все ж, недостатньо розробленими залишаються методологічні та методичні підходи до проблеми функціонування територіальних систем розселення при проведенні адміністративно-територіальної реформи, розробки дієвих механізмів територіального управління системами розселення, обґрунтування нових напрямів регіональної екістичної політики тощо. Це й зумовлює необхідність подальшого дослідження проблеми.

Формулювання цілей статті. Метою нашого дослідження є виявлення сучасного

стану функціонування первинних систем розселення і напрямків їх трансформації у процесі зміни суспільних відносин у країні.

Виклад основного матеріалу. Територіальна організація суспільства здійснюється в сучасних умовах у формі суспільно-територіальних систем, основою яких є системи розселення різних таксономічних рангів. Такі системи являють собою поєднання населених пунктів на певній території за допомогою розселенських зв'язків. Залежно від розмірів території та зв'язків системи розселення поділяються на локальні і регіональні. Локальні системи розселення розміщуються на компактній території (показник доступності, виражений у затратах часу на подолання відстані від меж системи до її центра становить менше 1 години), і характеризується можливостями щоденних зв'язків населення. До них відносяться первинні, кушові, міжрайонні (внутрішньо обласні) системи [1]. Всі інші територіальні системи (обласні, міжобласні) належать до регіональних, позаяк як відзначає Е.Б. Алаєв (1983), вони є "матеріальною основою іншої територіальної спільності, в межах якої маятникові поїздки не є основним засобом спілкування людей".

Територіальні системи розселення сформувалися під впливом територіального поділу та територіальної інтеграції виробництва, форм його територіального зосередження. Особливо цей вплив відчутний на низовому рівні територіальної організації розселення і виробництва – у локальних системах. Динамічність цих систем виявляється як у зміні темпів розвитку складових, так і у зміні відношень між ними. Хоча ці зміни відбуваються дещо повільніше, ніж зміни у виробництві (для систем розселення властива певна інерційність), про що свідчать достатньо стійкі межі систем. Інерційність систем розселення зумовлена, передусім, тривалістю збереження окремих рівнів ієрархії всередині системи, в першу чергу, її головних ядер (центрів), вона передбачає досить тривале її функціонування на основі структури, що склалася. Однак при достатньо стійких межах

систем розселення можливі еволюційні зміни у їх структурі, територіальній організації, яку розуміють як геопросторову впорядкованість населених пунктів – "геопросторову сукупність функціонально взаємозв'язаних та об'єднаних структурами управління поселень, в яких створюється сприятливе середовище для життєдіяльності людей" [2, с.7]. Позаяк основними рисами територіальної організації є взаємо розташування об'єктів, наявність просторових зв'язків між ними, існування територіальних утворень і функціонування їх у часі (за О. Шаблієм, 2003), то трансформація систем розселення відбувається у цих головних напрямках.

Територіальні системи розселення постійно зазнають змін як у часі, так і в просторі. Їхня динамічність проявляється як у зміні темпів розвитку складових цієї системи, так і в зміні відношень між ними. Динаміка систем розселення включає в себе як внутрішні гомеостатичні процеси функціонування, так і власного розвитку, тобто перетворення стану системи у напрямі основної тенденції,

закономірності розвитку. Поруч із динамічністю системам розселення властива певна стійкість: для кожного відносно тривалого відтинку часу властива інваріантність або інерційність системи, про що свідчать достатньо стійкі межі систем. Системи розселення, що склалися у певних соціально-економічних умовах, змінюються повільніше, ніж виробництво. Інерційність системи розселення зумовлена, передусім, тривалістю збереження окремих рівнів ієрархії всередині системи, в першу чергу, її головних ядер. Вона не означає повного спокою системи розселення, а передбачає її функціонування на основі структури, що склалася.

Поєднання динамізму та інерційності відзначається внутрішнім протиріччям, конфліктністю і проблемністю. Це пояснюється тим, що стикаються старі і нові структури, традиційні і новітні методи управління, тощо.

Територіальні системи розселення можуть перебувати на різних стадіях розвитку (рис.1). Головними є стадії зародження, розквіту і трансформації.

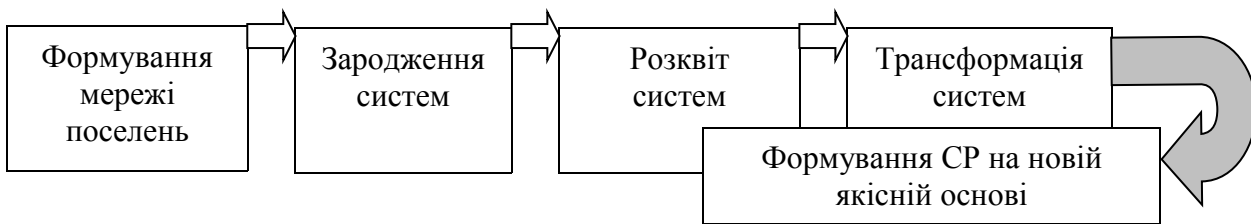

Рис.1. Стадії розвитку територіальних систем розселення

Територіальні системи розселення сформувалися на стадії індустріального суспільства. В умовах поглиблення територіального поділу та інтеграції праці населені пункти, що розміщені на певній території, вступають у якнайтісніші та складніші взаємозв'язки. Жоден із них не може розвиватися відокремлено. Внаслідок диференціації виробничих і невиробничих функцій окремі поселення стають великими і об'єднують навколо себе менші. Між ними встановлюються певні види зв'язків, які сприяють перетворенню групи поселень у територіальні системи розселення. На відміну від мережі поселень, що характеризується автономністю поселень та незначним розвитком розселенських зв'язків, система розселення виступає сукупністю різних за людністю і функціями населених пунктів, між якими існують різні види і типи зв'язків. Системи розселення мають різну структуру та зв'язки у різних регіонах України.

Але у кожній із них є ядро і т. з. "периферійна територія". На стадії розквіту системи розселення відбувається постійний соціально-економічний розвиток ядра, що зумовлює розширення обсягу і видового складу функцій. При цьому посилюються зв'язки між центральним та іншими поселеннями системи, а також ієрархічні системні зв'язки. На цій стадії межі систем розселення сильно узгоджуються з межами територіально-виробничих систем. Як відзначає О.П. Литовка, "делімітація та ієрархізація систем розселення повинні бути дуже тісно пов'язані з закономірностями, що визначають розміщення виробництва". На це у своїх дослідженнях вказували Д.Г. Ходжаєв, В.С. Вишнякова, Н.К. Глабіна (1983), Ю.І. Пітюренко (1977;1983), С.Я. Ниммик, А.Х. Марксоо (1974), В.Г. Давидович (1960), Л.М. Корецький (1982), М.М. Паламарчук (1973), А.І. Доценко (2003) та ін.

Але на стадії розквіту систем розселення

внаслідок значних трансформаційних змін у розвитку територіально-виробничих систем (криза в економіці) відбувається нагромадження соціальних територіальних проблем, виникають і посилюються внутрішні протиріччя всередині систем розселення. Ця стадія поступово переходить у стадію трансформації (рис. 1). Позаяк СР є інерційнішими від територіальних виробничих систем, то зміни у них переважно запізнюються. На стадії трансформації відбувається зміна функцій поселень, напрямів та інтенсивності зв'язків у системах розселення. Але ці зміни переважно кількісні, якісні ж стосуються тільки внутрішньої структури і функцій, але не приводять до зміни меж територіальних систем розселення. Нагромадження протиріч у територіальній організації систем, а також радикальні зміни у системі адміністративно-територіального устрою є важливими чинниками формування нових систем розселення на якісно новій основі. Для обґрунтування їхньої просторової організації необхідне комплексне дослідження функціонування сучасних систем розселення різних таксономічних рангів. Особливо необхідне вивчення систем розселення найнижчого таксономічного рангу – локальних первинних систем.

Системи розселення мають певні особливості територіальної організації у різних регіонах України. Вони подібні у регіонах з однаковим типом і рівнем освоєння території. Їхнє функціонування в аграрних провінційних регіонах (такими є сільські адміністративні райони з депопуляцією населення та занепадом соціально-економічного життя) відзначається в сучасних умовах такими рисами: зменшенням кількості сіл та людності поселень, наявністю в адміністративному районі переважно 1-2 невеликих міських поселень – центрів куштових систем розселення, наявністю одного великого міста-центра обласної системи розселення, густою мережею сільських поселень. Внаслідок кризових процесів у суспільстві такі системи відзначаються звуженням сфер життєдіяльності населення у населених пунктах, високим рівнем безробіття населення, складною демографічною ситуацією, низьким рівнем і якістю життя людей, послабленням розселенських зв'язків, зміною їхньої спрямованості тощо. В їхній територіальній організації спостерігаються значні диспропорції у людності населених пунктів, що свідчить про диспропорції у розселенні.

Найбільші зміни тепер відбуваються у

територіальній організації первинних систем розселення. Це зумовлено змінами, що відбулися у організації сільськогосподарського виробництва, яке є основою життєдіяльності людей у селах. Територіальна організація таких систем сформувалась в умовах колгоспно-радгоспної системи господарювання, організованої системи державного управління, що передбачала чітку ієрархічність виробничих та відповідно й розселенських систем. Первинні системи розселення у такому випадку формувалися навколо центрів сільськогосподарських підприємств і об'єднували села, що належали до одного колгоспу (радгоспу). У територіальній організації первинних систем були певні відмінності, що визначалися напрямом і видами зв'язків, функціями окремих поселень.

Як правило, первинні системи розселення об'єднували центр колгоспу чи радгоспу (центр системи розселення) і бригадні села. Основними в них були організаційно-господарські, виробничі, трудові, соціально-побутові зв'язки.

Серед первинних систем були централізовані і децентралізовані, вони відрізнялися напрямками розселенських зв'язків. Ті з них, в яких центр колгоспу концентрував основні виробничі і соціальні об'єкти і тим самим був центром притягання всіх інших поселень, були централізованими (територіальна організація представлена на рис. 2).

Децентралізовані системи розселення формувалися у тому випадку, коли крім центра колгоспу формувалася й інший центр, як правило. Це було бригадне село, в якому було підприємство з переробки сільськогосподарської сировини чи видобутку будматеріалів, залізнична станція тощо. Тоді між тими центрами і іншими поселеннями системи підтримувалися тісні взаємозв'язки (рис. 3).

Серед первинних систем розселення були такі, у яких у центрі колгоспу була і сільрада, їх можна віднести до т.з. субординованих систем (рис. 4). У такому випадку основні види системоутворювальних зв'язків направлені від центра системи до всіх інших поселень, і навпаки.

У несубординованих системах (рис. 5) функції ядра системи розподіляються частково між центром колгоспу і сільради. Такі системи розселення існували досить тривалий час, але ті зміни, що сталися у суспільній організації виробництва у кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст., значно вплинули на територіальну органі-

зацію систем. Вони перейшли на стадію транс-

формації (див. рис. 1).

Типи локальних систем розселення

Елементарні системи розселення

A) централізована СР

Б) децентралізована СР

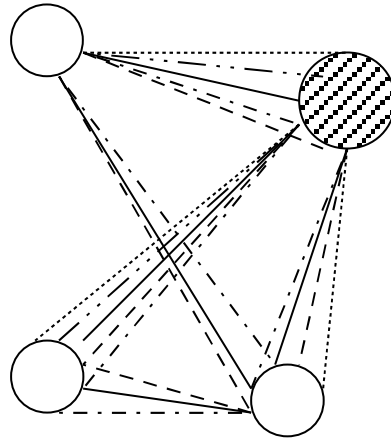
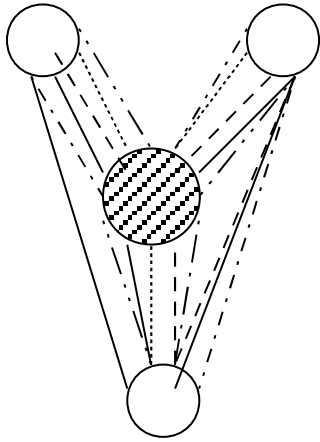

Рис.2

Рис.3

В) субординована СР

Г) несубординована СР

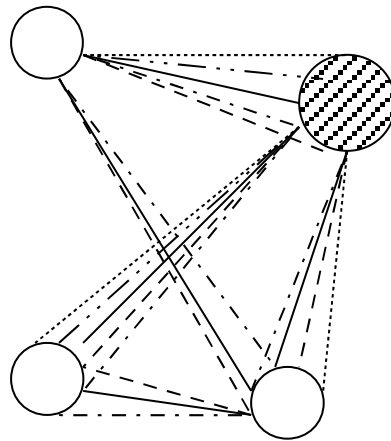
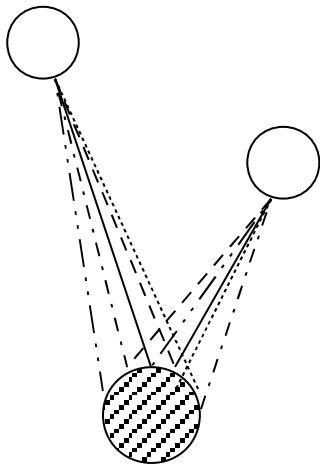

Рис.4

Рис.5

Умовні позначення:

 центр колгоспу і сільської ради;
  центр колгоспу;

 центр сільради;
  поселення;

Види зв'язків:

— виробничі; - - - - - трудові; - - - - - культурно-побутові;
 ········· організаційно-господарські; · - - - - адміністративно-управлінські

Основні її напрями: послаблення соціально-економічного потенціалу ядер системоутворення внаслідок реформування сільськогосподарського виробництва, кризових процесів у всіх сферах життєдіяльності людей; зміна функцій поселень, що вплинуло на зміну розселенських зв'язків, їх напрямки та інтенсивність; зміна меж первинних систем розселення; поступове перетворення первинних систем у т.з. мережеву структуру.

При цьому багато поселень посилили розселенські зв'язки із центрами систем розселення вищого порядку (передусім районних) внаслідок послаблення горизонтальних зв'язків. У такому випадку багато первинних систем зникають, перетворюючись на окремі автономні поселення. Але вони залишаються складовими систем розселення районного рівня.

Значної трансформації в сучасний період зазнали й кушові системи розселення, що об'єднували декілька первинних систем розселення навколо великого села чи селища міського типу. Внаслідок занепаду чи ліквідації багатьох підприємств, що функціонували в них, зменшилися обсяги розселенських зв'язків між ними і навколишніми селами, деякі з цих систем перетворились на первинні. Як правило, залишились ці системи з центрами – селищами міського типу, але межі їх значно

зменшились.

У процесі змін у суспільстві найменших змін зазнали районні системи розселення. Ці зміни зовсім не торкнулися їх меж, але зазнала певних змін структура цих систем. Внаслідок процесів децентралізації виробництва відбулася децентралізація управлінських функцій у населених пунктах, тому районна система тепер більше складається з автономних поселень, ніж з первинних систем розселення.

Еволюційні процеси у розселенні можуть бути змінені на радикальні унаслідок проведення адміністративно-територіальної реформи.

Висновки. У процесі переходу суспільства до ринкових засад господарювання відбуваються зміни у всіх сферах життєдіяльності населення, у процесах розселення. Трансформація розселення здійснюється найбільше у його первинних формах – локальних системах розселення. Вона виявляється у зміні меж первинних систем, послабленні горизонтальних зв'язків між поселеннями, зміні напрямків таких зв'язків, послабленні соціально-економічного потенціалу центрів локальних систем тощо. Ці зміни внаслідок інерційності розселення ще значно відстають від змін у виробництві, але можуть стати чинником формування нових систем розселення у процесі здійснення адміністративно-територіальної реформи у нашій країні.

Література:

1. *Алаев Э.Б.* Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. *Доценко А.І.* Регіональне розселення: проблеми і перспективи / *Анатолій Іванович Доценко.* – К.: Наукова думка, 1994. – 195 с.
3. *Заставецький Б.И.* Обласная система расселения: формирование, структура и основные направления совершенствования (на примере Тернопольской области УССР): автореф. дис. на соискание научного степени канд. географ. наук: специальность 11.00.02 "Экономическая и социальная география" / *Богдан Иванович Заставецкий.* – К., 1987. – 16 с.
4. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закладів] / *О.Г. Топчієв.* – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с.
5. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії: [монографія] / *Олег Іванович Шаблій.* – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2003. – 444 с.

Резюме:

Лєся Заставецька. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ ЛОКАЛЬНЫХ СИСТЕМ РАССЕЛЕНИЯ.

В статье раскрыты особенности существования на современном этапе систем расселения на локальном уровне и особенности его трансформации в будущем. Показано схему развития территориальных систем расселения, в каких четко выделены стадии зарождения, развития и трансформации, дана характеристика особенностей каждой из этих стадий. Подано схему типов локальных систем расселения и проанализировано развитие каждой из них.

Ключевые слова: система расселения, население, населенный пункт, расселение населения, территория.

Summary:

Lesia Zastavetska. THE MAIN DIRECTIONS OF TRANSFORMATION OF LOCAL SETTLEMENT SYSTEMS.

The article deals with the peculiarities of modern existence in the period of settlement systems and local-level features of their transformation in the future. The circuit of regional settlement systems, which clearly highlighted in infancy, prosperity and transformation, described the features of each of these stages. Filed scheme types of local settlement systems and examines the development of each.

Key words: system of settlement, population, settlement, resettlement of population, territory.

Рецензент: проф. Заставецька О.В.

Надійшла 20.10.2011р.
